

Jana Rakšányiová

Inšpiratívne križovatky textovej lingvistiky a translatológie

Abstract

The relation between two young sciences, the text linguistics and translation studies, overcame several stages and at present they progress to symbiosis. A double approach is propitious for the survey, research and creation of text which is the subject of both disciplines: it is the translation focused text linguistics viewpoint as well as the textlinguistically focused part of translation studies. The paper presents a proof that this interdisciplinary approach is inspiring for both the theory and applied practice.

Key words: text linguistics, translatology, linguistic aspects of translation, textuality, text typology

1. Úvod

V modernom vedeckom bádani sa preferuje interdisciplinárny prístup: skúmaný jav sa tak mapuje pomocou viacerých metód, približuje sa z viacerých aspektov, skrátka – nastavujú sa mu rôzne zrkadlá. Pri heterogénnom jave, akým je preklad vo svojej mnohožánrovosti, to považujeme za nutné, pretože sledovať tento sociokultúrny a jazykový fenomén len z jedného zorného uhla by znamenalo spoznať iba niektoré jeho aspekty. Výskum prekladu prešiel viacerými fázami a pravdepodobne najvyhrotenejšie boli diskusie odborníkov týkajúce sa vzťahu teoretickej reflexie prekladu a lingvistikou o tom, nakoľko jazykoveda v teórii prekladu dominuje a nakoľko je analýza prekladu bez jazykovedy možná.

Z toho sa odvinuli ešte vášnivejšie debaty na tému, či je etablojúca sa translatológia samostatná veda, alebo je len aplikovanou lingvistikou.

Dnes sú už pozície vykryštalizované a zdá sa, že pragmatická textová lingvistika a translatológia nie sú ani konkurenti, ani mimobežky. Podľa nášho názoru sa navzájom inšpirujú a môžu vytvoriť základy modernej textovo orientovanej teórie odborného prekladu.

2. Fokusácia prekladu

Na úvod je nutné špecifikovať predmet nášho záujmu – preklad. Z viacerých druhov sa zameriame výlučne na textuálny¹ preklad, t. j. preklad verbálneho textu, ktorý je najfrekvencovanejší a stojí v centre pozornosti translatológie. Rozumieme ním výsledok procesu, kedy sa jeden text (prototext, originál, východiskový text) transformuje na iný text² (metatext, preklad, cieľový text, parafrázu, rešerš a pod.). Z dvoch možností: intralingválneho³ a interlingválneho prekladu sa budeme venovať druhému z nich. Teoretický rámec nám spočiatku vytvorí translatológia (ako mladšia disciplína) a lingvistika, ktorá sa dlho pasovala do pozície jej skúsenejšej a múdrejšej staršej sestry.

Prívlastok „mladá veda“ je vo vzťahu k translatológii relatívny. Šesťdesiat – sedemdesiat rokov skutočne vedeckého prístupu k prekladu je totiž málo v porovnaní s dvoma tisícročiami sporadických esejistických vyjadrení k prekladaniu textov predovšetkým z humanitných vied, ale zásadne aj k tvorbe jazykových verzií Biblie (od Konštantína, cez Hieronýma, Luthera až po Nidu). Scientizmus vniesli do nazerania na preklad sociálne globálne pohyby: potreba pružnej výmeny faktografických informácií každého druhu, počiatky strojového prekladu v 50. rokoch minulého storočia a tiež narastajúci objem preloženej umeleckej literatúry.

Teoretici prekladu sa od druhej polovice minulého storočia uberali zhruba dvoma smermi:

- cestou lingvistickej analýzy,
- literárnovedne determinovanou cestou.

Druhá menovaná má podstatne dlhšiu tradíciu ako vo svete tak i v našom česko-slovenskom kontexte. Klasik českej teórie umeleckého prekladu Jiří Levý⁴ a jeho

1) *Textuálny je dosiaľ menej frekvencované adjektívum evokujúce angl. textual, ale považujeme ho za produktívne, a preto ho používame.*

2) *Pripúšťa sa aj celá séria iných textov.*

3) *Napr.: prerozprávanie starého textu do moderného jazyka, výklad zložitého odborného textu „jednoduchými slovami“ a pod.*

4) *1926–1967, z početných diel ostalo evergreenom Umění překlada.*

slovenský kongeniálny nasledovník Anton Popovič⁵ nás právom dostali do svetového povedomia výskumu literárneho prekladu. Obaja vniesli do nekonzistentného „neštruktúrovaného chaotického diskurzu“ (Van den Broeck 1979) podstatne vyššiu mieru vedeckej systematickosti a ostali piliermi, na ktorých sa dá dodnes stavať. Takto je na Slovensku ich výrazným a originálnym pokračovateľom Ján Vilikovský, autor o.i. skvelej monografie *Preklad ako tvorba*⁶ (1984), ktorý svoju teoretickú fundovanosť dopĺňa vlastným prekladateľským majstrovstvom.

Umeleckým prekladom sa však zaoberá viac textológia⁷ a literárnovedné disciplíny než lingvistika. Podľa významných translatológov sa umelecký preklad vymyká vedeckej systematike a objektivite, pretože tu stojí v popredí „volná hra kreatívnych síl“ (Wilss 1977, 181).⁸ Napriek množstvu zaujímavých škôl a mien v teórii umeleckého prekladu, ktoré si nepochybne zaslúžia pozornosť, ostáva daný terén v rámci našej štúdie stranou.

Lingvisticky orientovaný výskum prekladu možno úvodom predstaviť ako mladší smer a K. van Leuven-Zwartová (Leuven-Zwart 1992, 51–58) rozlišuje v jeho rámci dve prenatantné ťažiská:

- problém ekvivalencie,
- záujem o funkciu textu v cieľovej kultúre.

Situáciu by sme však simplifikovali, keby sme vytýčili len tieto dva smery, lebo v rámci teoretickej⁹ a aplikovanej¹⁰ translatológie jestvovalo viac vývinových línií. Teoretici sa zaoberali dvoma stránkami prekladu, ktorými sú:

- preklad ako proces,¹¹
- preklad ako produkt.¹²

Takéto rozšírenie pôvodnej predstavy o prekladaní ako o substitúcii slov, prekladových jednotiek, prekódovaní z jazyka L1 do L2 a pod. bolo od 70. rokov v translatológii nové a vyvolalo veľké diskusie. Pôvodná lingvistická predstava (formulovaná

5) *1933–1984, z mnohých diel je najvýznamnejšia Teória umeleckého prekladu a terminologická encyklopédia Preklad a výraz.*

6) *Českému publiku je k dispozícii kniha pod názvom Překlad jako tvorba (2002).*

7) *Textológia skúma genézu, autorstvo, editorstvo umeleckého textu, preto má bližšie k literárnej vede než lingvistike.*

8) *Wilss píše o absencii „sachgebundener übersetzerischer Neutralität“ a o dominancii „das freie Spiel sprachgestalterischer Kräfte.“*

9) *Teoretická translatológia sa zameriava na preklad ako proces, preklad ako produkt, funkcie prekladu a kritiku prekladu.*

10) *Do aplikovanej translatológie patria didaktika prekladu a tlmočenia, praxeológia, editorstvo, etika a právo v preklade, komputerizácia a počítačová podpora prekladu.*

11) *Tu by sme mohli používať termín prekladanie/translácia.*

12) *Preklad/translát ako výsledok prekladateľskej textotvornej činnosti.*

v nasledujúcom citáte) sa totiž ukázala ako príliš tesná: „*Linguistisch kann die Übersetzung als Umkodierung oder Substitution beschrieben werden: Elemente A1, A2, A3 [...] des Sprachinventars L1 werden durch Elemente B1, B2, B3 [...] des Sprachinventars L2 ersetzt*“ (Koller 1992, 69).¹³ Tento pohľad nereflektoval, že preklad nie je statická nemenná veličina a že prekladanie je dynamický proces.

Preto sa pohľad na transláciu rozšíril: záujem sa presunul na originál – východiskový text, ktorého špecifiká treba stanoviť podrobnou analýzou, čo je pre prvý krok procesu prekladania. Zistená funkcia VT¹⁴ a jeho vlastnosti následne podmieňujú výber metódy prekladu. Súčasťou analýzy VT musí byť aj jeho priradenie do väčších skupín, a tak si translatológia vytvorila nový nástroj na klasifikáciu textov – textovú typológiu, ktorá išla ďalej ako delenie len na umelecké a odborné texty.

Na margo ďalších významných smerov, ktoré síce nezapadajú do ústrednej témy tejto štúdie, treba aspoň spomenúť zaujímavé pojmy *Skopos*,¹⁵ *Soku*.¹⁶ Autori teórie skoposu Katharina Reissová a Hans Vermeer (Reiß, Vermeer 1991) sformulovali jej ústredné heslo v zmysle „*dominantou celej translácie je jej účel*.“ O emancipácii cieľového textu, ktorý vstupuje do nového kontextu, svedčí definícia textu ako „*verbalizovanej časti sociokultúry*“ (Hönig, Kußmaul 1982, 58). Extrémnu polohu k našej téme zastáva fínska translatologička J. Holz-Mänttari (1984), autorka teórie *translatorisches Handeln* („prekladové konanie, prekladateľská činnosť“), ktorá odmietla pojem text a pracuje s pojmom posolstvo fungujúce v rámci transkultúrnych aktivít.

Vidíme teda, že v osemdesiatych rokoch sa translatológia odklonila od smerov zdôrazňujúcich centrálnu pozíciu textu skúmaného z lingvistického hľadiska a priklonila sa k dominancii účelu, diferenciacii textov a interkultúrnym aspektom. Pragmatické zameranie sa prejavilo tiež prechodom od umeleckých k úžitkovým textom a ich špecifickému transferu; lingvistické koncepcie sa „rozbili“ v kontroverzných debatách o ekvivalencii. Deväťdesiate roky obnovili záujem o vzťah text – translácia a na prahu dvadsiateho prvého storočia translatológia siaha po pojmovom aparáte textovej lingvistiky. Ako však konštatuje H. Gerzymisch-Arbogast (2002, 19–20), pozornosť sa nevenovala simulácii prekladateľských rozhodovacích procesov pomocou textovolingvistických parametrov.

13) Z lingvistického hľadiska možno preklad opísať ako prekódovanie alebo substitúciu: prvky A1, A2, A3 [...] inventára jazyka L1 sa nahradia prvkami B1, B2, B3 [...] inventára jazyka L2.

14) VT – východiskový text.

15) Grécky výraz *skopos* znamená cieľ, účel, funkciu.

16) *Soku* je skrátené *Soziokultur* – sociokultúra.

3. Preklad ako objekt záujmu jazykovedy

Na úvod metaforické a odľahčené prirovnanie: heidelberský filológ Jörn Albrecht označuje vzťah jazykovedy a výskumu prekladu istým druhom „*Beziehungskiste*“¹⁷ (Albrecht 2005, 18). V nemčine sa tým myslí nevyjasnený partnerský vzťah spojený s najrôznejšími ťažkosťami. Veľmi podobne sa k sebe mali lingvistika ako staršia etablovaná veda a mladá translatológia. O uzurpovaní si primátu a dlhej histórii nemá dnes veľký zmysel hovoriť.

Prvý racionálny podnet pre chápanie prekladu ako výlučne „lingvistického“ javu, ktorý sa dá objektivizovať, možno datovať do r. 1948. Americký matematik Warren Weaver¹⁸ si korešpondoval s otcom kybernetiky Norbertom Wienerom a načrtnol mu koncepciu strojového prekladu inšpirovanú teóriou informácie. Podľa Weavera by bolo možné upraviť počítač tak, aby dokázal prekladať. Prírodný jazyk je ako tajný kód, ktorý sa dešifruje¹⁹: musel by len nahradiť jedno slovo iným – správnym. Tak sa teória prekladu uplatnila ako pomocná disciplína strojového prekladu, ktorého úlohou bolo jazyk sformulovať a algoritmizovať tak, aby počítač vedel východiskový text analyzovať a cieľový syntetizovať (Stolze 1994, 54–56). Strojový preklad prešiel odvtedy enormným vývojom, bežný používateľ pozná „výplody“ Google-translatora, prekladatelia pracujú so sofistikovanými CAT nástrojmi.

V dvadsiatom storočí, asi od šesťdesiatych rokoch, sa lingvisti (G. Mounin, J. C. Catford) začali zaoberať prekladom ale v opačnom smere: jazykovedu ponúkali do služieb prekladu.

Opomenúť nemožno Romana Jakobsona a jeho zásadnú esej *On Linguistic Aspects of Translation*,²⁰ kde sa na ploche siedmich strán zásadne vyjadril k problému prekladu najmä ako semiotik. Záujemcom o originálne myšlienky ju vrelo odporúčame do pozornosti; tu poukážeme len na jeden príklad, na ktorom Jakobson posunul esejistické myslenie o zásadný krok k prierezovému vedeckému výkladu.

Esej sa končí skutočne vedeckou analýzou mnohokrát dojmologicky pertraktovaného talianskeho spojenia „*Traduttore, traditore*“ (dosl. prekladateľ – zradca). Možný anglický preklad „*the translator is a betrayer*“ by ho ochudobnil o frazeologickú príznačnosť. Možno tu zaujať kognitívny prístup, aforizmus rozložiť na termíny a spýtať sa: prekladateľ

17) *Duden* vysvetľuje tento výraz nasledovne: *mit allerlei Schwierigkeiten verbundenen, ungeklärtes Verhältnis zwischen den Partnern einer [Zweier]beziehung*.

18) Považovaný dnes za otca strojového prekladu.

19) *Jestvujú aj názory, že bývalí agenti a odborníci na (de)šifrovanie správ ostali po vojne „bez práce“ a strojový preklad im ponúkol zaujímavé pole pôsobnosti*.

20) *Cit. podľa Logos: Jakobson en het vertalen*, http://courses.logos.it/pls/dictionary/linguistic_resources.cap_1_13?lang=nl, 30. 6. 2013.

akých posolstiev a zradca akých hodnôt? Z Jakobsonovho inteligentného prístupu sa dá medzi riadkami vyčítať, že pri kategórii „verný originálu“ si prekladateľ musí najprv stanoviť, voči čomu chce byť verný. A pri otázke „prekladateľ akých posolstiev?“ sa treba zamyslieť nad jej mnohvrstevnatosťou a relativitou. Ak si už vopred nestanovíme termíny a metódu diskusie, sotva budeme postupovať vedecky. Práve v tom vidíme Jakobsonovu výzvu.

V rámci našej štúdie nie je cieľom komentovať jednotlivé školy, autorov a koncepcie, ktoré k prekladu vzlietali takpovediac z lingvistickej dráhy. Nasledovne ponúkame heslovitý prehľad niektorých modelov, kde dominujú lingvistické princípy, a tiež kľúčových pojmov – pochopiteľne bez nároku na úplnosť, ale ako podnet záujemcom pre prípadné ďalšie rešeršovanie.²¹

Tabuľka 1: Niektoré lingvistické modely prekladu / Table 1: Some linguistic schemes of translation

Preklad v znamení lingvistiky Model prekladu ako interlingválneho transferu	Kľúčové pojmy týchto koncepcií
Prvé koncepcie strojového prekladu (50. roky 20. st.)	Prirodzené jazyky ako tajné kódy, formalizovanie, algoritmus
Komunikačný model procesu prekladu Kade, Neubert	Kód, prepínanie kódov, komunikačný model: kódovanie a dekodovanie, translátor ako „prepínač kódu“
Translation shifts ²² Catford	„Systematická gramatika“, relácie na lexikálnej a syntaktickej rovine východiskového a cieľového jazyka: slovo a veta ako základné jednotky na parolovej rovine a predstavujúce jednotky prekladu
Preklad ako proces transferu Wilss	Zákonitosti tvorby textu, mapovanie procesu transferu, objektívne riadený proces, objektivizácia na základe semiotickej analýzy textu, potreba vytvoriť didaktický model.
Translačná lingvistika Kade, Neubert, Jäger	Snaha opísať východiskový text a jeho vzťah k cieľovému textu výlučne pomocou lingvistických prostriedkov; obsah informácie musí ostať invariantný; invariancia (tertium comparationis východiskového a cieľového textu) = kritérium kvality prekladu; vymedzovanie tzv. prekladových jednotiek

21) Fundovaný prehľad teórií prináša monografia R. Stolzeovej (2001) *Übersetzungstheorien*

22) V zmysle „posuny, zmeny“ v preklade. V zmysle „posuny, zmeny“ v preklade.

Veda o preklade zameraná na jazykové páry	Zameranie na mikroštylistiku a kontrastívnu gramatiku; deskripcia prekladateľských postupov, preskripcia pre didaktiku prekladu.
Stylistique comparée Vinay/Darbelnet, Malblanc	Klasifikácia potenciálnych ekvivalenčných vzťahov; východisko: korpusové analýzy; pozornosť len výsledkom, nie procesu prekladu, preskriptívny charakter; pri transfere jestvujú na povrchovej štruktúre jazyka tieto možnosti: 1. emprunt (prevzatie) 2. calque 3. traduction littérale (doslovný preklad) 4. transposition 5. modulation, équivalence, adaptation
Translation Rules Newmark	Zacielenie aj na prekladateľskú prax a stanovenie pravidiel pri prekladateľských postupoch: 1. transference 2. cultural equivalent 3. trough translation 4. literal translation 5. functional equivalent 6. descriptive equivalent 7. translation couplet
Postupy transpozície Jumpelt	Preklad ako predmet jazykovedy; podmienky dosiahnutia obsahovej invariance a postupy modulácie (obsahového posunu) a transpozície (gramatických zmien), substitúcie a adaptácie.
Didaktika prekladu a analýza chýb Truffaut, Friederich, Gallagher	Prakticky využiteľné prekladateľské postupy, výskum interferencie, odmietanie abstraktnej teórie.
Pomocné disciplíny prekladateľa Pedersen	Potreba teórie prekladu jazykových párov, pomocné disciplíny prekladateľa: lexikológia, gramatika a štylistika
Niektoré teórie ekvivalencie	
Normatívne požiadavky ekvivalencie Koller	Nie všetky „kvality“ východiskového textu možno vyjadriť v CT, v každom druhu ekvivalencie sú kritériá – hierarchia typov prekladu podľa druhov textov: 1. denotatívna ekvivalencia 2. konotatívna ekvivalencia 3. textovonormatívna ekvivalencia 4. pragmatická ekvivalencia 5. formálno-estetická ekvivalencia

Lipská škola Kade	Invariancia informácie ako základný problém translácie; divergencia medzi langue a parole; 4 druhy potenciálnych ekvivalentov: 1. totálna ekvivalencia (1:1) 2. fakultatívna (1:viac) 3. aproximatívna (1:časti z 1) 4. nulová (1:0)
Preklad Biblie ²³ Nida	Zachovanie písomného posolstva v mnohých jazykoch; princíp „dynamickej ekvivalencie“; preklad rešpektuje okrem jazykových foriem aj reakcie príjemcu a situáciu.

Tabuľkové usporiadanie nesmie budiť dojem, že translatologické smery možno systematicky rozškatuľkovať. Niektoré teórie sa prekrývajú, mnohé termíny sa definujú u rôznych autorov rozdielne. Jestvovali totiž viaceré ohniská výskumu a samozrejme nikto nesformuloval ústrednú výskumnú otázku, čo je však u spoločenských vied úplne prirodzené.

Prísne a jednodimenzionálne lingvistické koncepcie sú viac-menej vecou minulosti. Perspektíva výskumu dostala „krídla“, keď sa na preklad začala dívať takpovediac z „vtáčej perspektívy“ a zamerala sa na text v sociokultúrnych súvislostiach.

4. Od paternalizmu k emancipácii

Výskum prekladu sa nemohol uskutočňovať pomocou jedinej metódy. Interdisciplinárny prístup bol logický. Zatiaľ čo umelecký preklad fungoval (a viac-menej aj zostal) oblasťou samou o sebe, dostali sa ostatné texty žánrov non-fiction do zorného poľa teoretikov počnúc jazykovedcami z oblastí generatívnej gramatiky, štrukturalizmu, kontrastívnej a aplikovanej jazykovedy, štylistiky, cez semiotiku, hermeneutiku, pragmatiku, teóriu informácie až po misionárov ako E. Nida. Tomuto zakladateľovi sociolingvistickej koncepcie²⁴ išlo o adekvátny preklad Biblie aj do exotických jazykov, ktorých používatelia majú vo vedomí iné kultúrne schémy ako príslušníci kresťanskej civilizácie.

Ako sme už spomínali, prvé fázy skúmania prekladu sa uskutočňovali vo svetle jazykovedného výskumu a myslenia v rámci kontrastívnej a aplikovanej lingvistiky. Príkladom etablovania vedy o preklade ako subdisciplíny aplikovanej lingvistiky

bola v 60. a 70. rokoch Lipská škola²⁵ (O. Kade, G. Jäger a A. Neubert); prvý z nich zotrval v presvedčení, že preklad musí zostať predmetom záujmu jazykovedy. Toto univerzitné pracovisko²⁶ pôsobilo v bývalej NDR a paralelne v NSR prebiehala až do začiatku 90. rokov rozkošatená diskusia o ekvivalencii. Na vlastných koncepciách pracovali americkí, britskí, sovietski, fínski teoretici, čím vznikol terminologický a metodologický pretlak. M. Snell-Hornbyová²⁷ v jednej zo svojich prednášok skepticky poznamenala, že v odbornej literatúre napočítala 176 termínov a rôznych pomenovaní (jedno- a viacslavných) pre tento nepochybne kľúčový pojem, ktorým sa vyjadruje dosiahnutá kongenialita originálu a jeho inojazyčnej prekladovej verzie.

Translatológia zameriavajúca sa na ekvivalenciu mala k lingvistike najbližšie. Istú hodnotu pre teóriu aj prax jej nemožno uprieť, pretože aj preskriptívna translatológia má v určitom rámci svoje oprávnenie dodnes. Ukazuje sa, že orientácia na ekvivalenciu prežíva čosi ako renesanciu, a to hlavne v právnom preklade a v translačných zásadách pri práci s textami Európskej únie.

Paternalizmus lingvistiky bol od počiatkov teoretickej reflexie odborných textov (celej ich širokej palety) zrejmy a viditeľný: dominancia kontrastívnej a aplikovanej lingvistiky prevládala až do 80. a 90. rokov.

K tejto téme konštatuje Prunč (2011, 88), že translatológia orientujúca sa na ekvivalenciu idealizovala prekladové procesy, redukovala ich na kontrastívno-lingvistickú záležitosť a pre prax sa ukázala ako chiméra. Ako možné východiská z tejto úžiny²⁸ vidí autor (tamže) o. i. nasledujúce cesty:

- uznať možnosť zmeny funkcie cieľového textu,
- tematizovať psychologickú, kultúrnu a sociálnu podmienenosť translácie a translátora.

V týchto bodoch skutočne nastala zmena paradigmy. Hranu, na ktorej sa však lingvistika a translatológia rozchádzajú najzásadnejšie, neskonštruoval žiaden súčasník, ani nebola objavom najnovších výskumov. Stačilo sa vrátiť ku geniálnej myšlienke zakladateľa modernej jazykovedy Ferdinada de Saussura²⁹ a k rozlišovaniu jazyka ako systému – *langue* a jeho konkrétnej realizácii, reči, prehovoru – *parole*.³⁰

25) Typická svojou orientáciou na odborné texty, snahou o skoncipovanie prekladovej gramatiky a svojou teóriou ekvivalencie.

26) Je príznačné, že táto špičková univerzitná liaheň prekladateľov a tlmočníkov na univerzite v Lipsku sa dodnes nazýva Institut für Angewandte Linguistik und Translatologie.

27) Táto prednáška odznela v r. 1991 na FFUK Bratislave a citujeme z verbálnej diskusie.

28) Podľa nášho názoru ide o „lingvistickú úžinu“.

29) (1857–1913), významný ako semiotik a zakladateľ štrukturalizmu v lingvistike.

30) Saussure rozlišoval tri aspekty jazyka, tu sa ale nezaobráme aspektom langage (jazyk ako taký, biologická schopnosť človeka hovoriť).

23) Biblia je najprekladanejším dielom, posledné údaje podľa Bijbelvertaling: v 450 jazykoch existuje kompletný preklad, do vyše 2000 jazykov boli preložené časti Biblie (Wikipedia.org: Bijbelvertaling, <http://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbelvertaling>, 25. 7. 2013).

24) Eugen Nida sa pohyboval medzi dvoma pólmi: lingvistickým prekladom a kultúrnou adaptáciou.

Lingvistika sa aj v dvadsiatom storočí sústreďovala na dve ťažiská – systém a štruktúru: desaťročia sa venovala najmä jazykovým systémom a opisu ich štruktúr. Analytickými metódami sa hľadali relevantné jednotky a ich súvislosti sa formulovali do pravidiel. To sa dарило na výrazne štruktúrovaných jazykových rovinách: na fonetickej a morfolologickej. Avšak o čo vyššia rovina (syntaktická, sémantická), o to ťažšie sa stanovovali pravidlá. Prunč (2011, 118) tento stav hodnotí síce kriticky, ale dodáva, že redukcia na jazyk ako systém lingvistiky umožnila vysoký stupeň abstrakcie a formalizácie.

Chronologicky staršie lingvistické koncepcie prekladu sa ešte neodpútali od tejto prizmy. Pozornosť upriamovali hlavne na lexiku (hľadali možnosti interlingválnej substitúcie), prípadne na syntax, no hranicu vety (podobne ako kontrastívna lingvistika) neprekročili. Jednoducho ignorovali *parole*, konkrétnu realizáciu jazyka, komunikáciu, situácie, kde sa jazyk konkretizuje v sociálne, psychicky, fyzicky a mentálne podmienených kontextoch.

Pravdepodobne aj pragmatický obrat spôsobil, že do centra záujmu sa dostala živá, autentická komunikácia. Zmenou fokusácie nastala zmena paradigmy; záujem sa presunul zo systémovej k textovej lingvistiky a tá sa začala orientovať aj na preklad. Na druhej strane vznikali úplne antilingvistické teórie založené na predstave prekladu ako činnosti (Handlungstheorie a Skopostheorie), časť translatológie sa posunula smerom k vedám o kultúre a podčiarkovala ako najdôležitejšie dimenzie funkciu prekladu determinovaného danou situáciou.

5. Ambivalentný vzťah k jazyku

Ako je z doterajšieho výkladu zrejmé, ani lingvistika, ani translatológia nepostupovali lineárne vpred a nevytvorili si ani program symbiotických prierezov. Zásadný rozkol nastal v posledných desaťročiach a Kvam (2009) hovorí dokonca o dvoch „útekoch“: niektoré kultúrne a komunikačne orientované translatologické teórie „utekali“ (alebo sa utiekali) k nadradeným sociokultúrnym parametrom, ale súčasne tiež „utekali“ (vzdalovali sa) od jazyka. Tým, že negovali analýzu jazykových javov, unikali od samotného predmetu výskumu. Prekladanie totiž nemožno odtŕhať od jazyka, tak ako jazyk nemožno odtŕhať od komunikácie.

Obe únikové cesty (štrukturalistická lingvistika unikala od komunikácie a funkcionálna translatológia zase od jazyka) môžu byť slepé, pretože obidve disciplíny majú niečo spoločné, a to jazyk, komunikáciu a pritom aj dôležitú jazykovo-komunikačnú veličinu, ktorou je text. Preto Kvam (2009, 22) pokladá textovú lingvistiku za zmysluplný teoretický základ translatológie a aplikáciu textovolingvistických východísk v translatológii za zaujímavú.

Pochopiteľne, situácia nie je bielo-čierna. V odbornej literatúre nachádzame prípady, keď zarytí antilingvisti významne prispeli k výskumu textov (z prekladateľského hľadiska). Exemplárnym príkladom je K. Reissová, ktorá poukázala na rozdiely medzi fun-

kciami východiskového a cieľového textu³¹ a vytvorila aplikovateľnú a užitočnú textovú typológiu (*Texttypologie*). Táto išla podstatne ďalej ako klasifikácia na literárne a ne-literárne texty.³² Nepochybne v tomto ohnisku prišlo jednak k pokusu o únik z korzety lingvistiky, ale na druhej strane aj paradoxne k dotyku translatológie s textovou lingvistikou. Rozdiel vidí Reissová (Reiß 1995, 81–82) v tom, že zatiaľ čo sa textová lingvistika snaží o klasifikáciu textov na základe ich vlastností, možností popisu a formuluje druhy textu (*Textsorten*),³³ translatológia uprednostňuje klasifikáciu textov ako potenciálnych prekladov a formuluje delenie na typy textov (*Texttypen*). Obe disciplíny sa takto nevyučujú; translatologická klasifikácia si nenárokuje na lingvistickú platnosť, ale reflektuje otázky prekladateľstva.

Ako neskôr ukážeme, práve v Reissovej typológii vidíme jednu z prvých inšpiratívnych križovatiek. Tomuto ale predošleme niekoľko poznámok k pojmu text v lingvistike a translatológii.

6. Spoločný predmet záujmu – text

Banálna konštatácia, že sa prekladajú texty a nie slová (čo prax niekedy opomína, ale fundovaná kritika zdôrazňuje), by mohla byť vstupom do ďalších úvah. Fenomén text je totiž nepopierateľne ústredným pojmom a spoločným menovateľom mnohých definícií prekladu.³⁴ Definícií textu je však podstatne viac, pretože lingvisti k nemu pristupujú z rôznych strán. Paleta siaha od predvedeckých intuitívnych formulácií, ktoré ignorujú text ústny, až po lingvistické koncepcie. Schmitt (1997, 16–17) považuje pri vymedzovaní tohto artefaktu za dôležité nasledujúce body:

- dynamické chápanie textu, teda že text nemá statický význam;
- text treba chápať ako uzavretú, pragmaticky determinovanú funkčnú jednotku;
- význam a textovosť vyplýva až z konkrétnej situácie;
- text spĺňa sedem kritérií:

situationality, intentionality, acceptability, informativity, coherence, cohesion, intertextuality. Tu Schmitt jasne nadväzuje na Beaugrandeho a Dresslera (Beaugrande,

31) Autorka to veľmi pregnantne ukázala na texte vášnivého prejavu F. Castra: na Kube mala jeho vášnivá reč persuzívnu funkciu, zatiaľ čo preklad na Západe výlučne informatívnu funkciu.

32) U nás má dlhú tradíciu dichotómia umelecký – odborný text, i keď nie celkom vystihuje špecifické dištingtívne príznaky textov.

33) Slovenská textová lingvistika používa termín typológia textov.

34) Celý rad definícií uvádza Schmitt (1997, 15).

Dressler 1981) a ako najdôležitejšiu zdôrazňuje situatívnosť. Text je totiž vždy začlenený do konkrétnej situácie a len z nej vyplýva jeho význam a zrozumiteľnosť.

Ak text čo i len jedno z hore uvedených kritérium neplní, nie je to text, ale *non-text*. Výnimku tvorí azda kohézia: napr. zoznam, vymenovanie nemusí mať syntaktickú alebo lexikálnu súvislosť. Koherencia je však bezpodmienečnou podmienkou fungovania odborného, vecného, pragmatického textu. Preto autor navrhuje nasledovnú definíciu pojmu *text* (Schmitt 1997, 25): „Text je tematicky a/alebo funkčne orientovaný koherentný komplex verbálnych a/alebo nonverbálnych znakov, ktorý plní komunikačnú funkciu a tvorí obsahovo a funkčne uzavretý celok“ (prel. autorka).

Podľa tejto definície môže byť textom aj obraz, piktogram, pantomíma, gestá. Ide teda o semioticky koncipovanú predstavu, kde na rozdiel od lingvisticky koncipovaného pojmu textu sú textotvornými prvkami okrem písomných a numerických znakov aj nonverbálne prvky. Práve tento moment považujeme z hľadiska prekladania a tlmočenia za prelomový.

Nemenej použiteľná pre translatológiu je aj definícia textu podľa klasika slovenskej štylistiky Jozefa Mistrika: „Text je jazykovo-tematická štruktúra so zámerným usporiadaním výpovedí, ktorým sa vyjadruje relatívne uzavretý myšlienkový komplex“ (Mistrík 1997, 273). Jeho pokračovatelia, ktorí zašli do textovej lingvistiky, definujú text ako „relatívne uzavretý komunikačný celok, ktorý na základe obsahovej a ilokučnej štruktúry plní propozičnú a pragmatickú funkciu“ (Dolník a Bajzíkova 1998, 10).

Podnetná z translatologického (ale i lingvistického) aspektu je Nordovej akcentácia textu (Nord 1992); autorka totiž pokladá analýzu východiskového textu (jej ponímanie analýzy by sme mohli označiť ako diagnostiku) za alfu a omegu textologickej a translačnej práce, pričom rozlišuje mimotextové a vnútrotextové faktory. Prvé z nich (*textexterne Faktoren*) sú premenné konkrétnej situácie, v ktorej text funguje ako nástroj komunikácie. Sú to nasledovné viac-menej pragmatické faktory:

- intencia autora textu (kto je autor textu, aké boli jeho pohnútky k napísaniu textu, je v textu „prítomný“),
- príjemca textu (kto je virtuálny príjemca, obracia sa autor priamo naňho, nakoľko a v akom smere sa odlišuje príjemca východiskového textu od príjemcu cieľového textu),
- médium/kanál (ide o písomne alebo ústne podávaný text),
- miesto (*Ortspragmatik*, t. j. miesto vzniku textu a relevancia tejto lokality pre obsah a štýl, stopy lokality v texte),
- čas (*Zeitpragmatik*, t. j. kedy bol text napísaný a kedy vyšiel, je tento čas relevantný pre obsah a štýl textu, vpísal sa čas do textu),
- funkcia textu (aký má byť účinok textu, z akých jazykových formulácií to možno odčítať).

Každý bod má pritom spoločného menovateľa, a to otázku: „Nakoľko je daný faktor relevantný pre preklad?“

Druhú skupinu faktorov nazýva Nordová vnútrotextové faktory (*textinterne Faktoren*), ku ktorým radí:

- tému (zreteľnú napr. z názvu, príp. z podtitulu, resumé, záložky a pod.),
- obsah (sémantiku textu, verbalizovanú informáciu),
- presupozície (v zmysle vedomostného zázemia, na ktorého základe príjemca rozumie textu),
- kompozíciu (ako výstavbu na kapitoly, odseky, ale aj členenie na tému a rému),
- nonverbálne elementy,
- lexiku,
- syntax,
- suprasegmentálne prvky (ako dizajn textu a layout).

Za vrchol ľadovca textu by sme mohli považovať jeho účinok, efekt, pôsobenie na recipienta, čo je nadradený faktor, a to Nordová označuje ako súhrn mimo- a vnútrotextových faktorov.

Akcentácia textu bola zásadnou príčinou „rozchodu“ lingvistiky a translatológie. Výskumy na morfolologickej, syntaktickej ale aj na lexikálnej rovine sa ukázali ako pritesné. Prekročením hranice vety a „skokom“ k väčšiemu celku – textu – nastal zásadný posun. Ako sme ukázali v predchádzajúcej subkapitole, paternalizmus jazykovedy sa takto časom skončil; translatológia totiž zmenila prizmu, čím sa emancipovala. Všetko však prešlo svojím vývojom.

7. Nástup textovej lingvistiky

Na tomto mieste sa obmedzíme na otázku, ako úzko spolu súvisí textová lingvistika a translatológia. Záujem prvej sa sústreďuje na jazykovedné vymedzenie textových druhov a vytvorenie situatívnych modelov textu. Translatológia sa snaží klasifikovať texty tak, aby z nich odvodila princípy prekladania. Pritom zohrávajú významnú rolu konvencie pri uplatňovaní jednotlivých žánrov ako aj prekladateľské skúsenosti. Škála je veľmi široká a nezameriava sa len na tradičné žánre, ale všima si aj pragmatické a triviálne texty, ktoré často bývajú objektom prekladania.

Už jeden zo zakladateľov prvej z nich, W. Dressler (1974) konštatuje, že textová lingvistika posúva pozornosť nad vetnú hranicu, teda na text a v širšom kontexte je zrejmé, že jednoznačná, symetrická ekvivalencia neexistuje a úplná invariancia je nemožná. Tým jasne ukončil napríklad neplodné debaty o (ne)preložiteľnosti. Jeho program smeruje predovšetkým k dôležitému bodu – výskumu textových druhov. Túto výzvu vidíme ako prvú križovatku (pozri kap. Textová typológia). Ďalší priesečník teoretického know how textového lingvistu a translatológa by malo byť poznanie kritérií textovosti (pozri rovnomennú kap.).

8. Textová typológia

Mimoriadne podnetný (snáď prvý teoreticky fundovaný) a aplikovateľný je Reissovej model (Reiß a Vermeer 1991, 171–217), kde vychádza z Bühlerovho organon-modelu z r. 1934.

Tam sa vymedzujú 3 funkcie jazyka: *Darstellung* (stváranie), *Ausdruck* (výraz) a *Apell*. Autorka potom rozlišuje texty s dominanciou obsahu (*inhaltsbetont*), formy (*formbetont*), želaného efektu (*apellbetont*) a pridáva kategóriu audiovizuálnej komunikácie. Zjednodušene, ale prehľadne, by sme Reissovej klasifikáciu mohli zhrnúť v tabuľke:

Tabuľka 2 Reissovej klasifikácia textov / Table 2: Classification of texts by Reiß

TYP TEXTU (typické žánre)	FUNKCIA TEXTU	TYPICKÝ ZNAK	METÓDA PREKLADU podľa primárnej funkcie
informatívny (listina, návod na použitie, správa, odborná kniha)	informovať	vecnosť	vecná („jednoduchá, prozaická“)
expresívny (beletria, biografia)	umelecky stvárniť	centrálne postavenie autora	rešpektujúca autora („identifikujúca“)
persuazívny / operatívny (reklama, pamflet, satira, komentár, demagógia)	riadenie správania, manipulácia	zacielenosť na správanie príjemcu	apelatívna („adaptujúca“)
audiomediálny	všetky hore uvedené funkcie	všetky hore uvedené znaky	adekvátne médiu

Pochopiteľne žiaden text neplní len jednu funkciu, ale jedna je primárna. Dôležitý sa javí fakt, že funkcie vo východiskovom a cieľovom prostredí sa môžu odlišovať, čo je pre preklad relevantné poznanie.

Tento model sa pochopiteľne stal aj terčom kritiky, ale sme presvedčení o jeho efektívnom využití v translatologickej reflexii rovnako ako v didaktike prekladu. Úplne sa stotožňujeme s Prunčovým tvrdením (Prunč 2011), že tu ide o „trvalo udržateľný model“.

9. Kritériá textovosti

Základná a jednoducho formulovaná otázka oboch našich disciplín znie: Čo robí text textom? Oprieť by sme sa mohli o význam slova v latinčine: *textere* – tkať, *textum* – utkané. Obraznosť v pomenovaniach *textil*, *textúra* a *text* sú zrejmé: artefakt z „vlákien“ usporiadaných do štruktúry musí „držať a slúžiť“. De Beaugrande a Dressler (1981) vidia rozdiel medzi textom a ne-textom v tom, že prvý spĺňa 7 kritérií textovosti (*Textualität*)³⁵:

1) *Kohézia* je spôsob spájania komponentov povrchovej štruktúry na základe gramatickej závislosti;

- 2) *koherenciu* tvoria sémantické štruktúry v hĺbkovej rovine, text je teda zrozumiteľný v kontexte a na základe recipientových vedomostí;
- 3) *intencionálnosť* znamená zámer, zacielenosť, plán dosiahnuť cieľ;
- 4) *akceptabilita* sa týka očakávaní recipienta, že sa mu dostane aj užitočný a relevantný text zasadený do sociálneho a kultúrneho kontextu a konvenujúci s jeho cieľmi;
- 5) *informatívnosť* znamená mieru (ne)očakávaných, príp. (ne)známych informácií poskytovaných príjemcovi;
- 6) *situatívnosť* sa týka faktorov, ktoré sú pre text v komunikačnej situácii relevantné a interpretovateľné;
- 7) *intertextualita* je vlastne skutočnosť, že žiaden text nie je patrične zrozumiteľný a úplne interpretovateľný bez iných kontextov a textov, ktoré sú latentne prítomné vo výpovedi. Hľadať a nachádzať stopy výrokov, alúzie, (skryté) citáty, cudzie kultúremy v prekladovom texte je pre prekladateľa výzvou a ich dešifrovanie dôkazom intelektu a profesionality.

Na základe analýz textov (aj kontrastívnych pri porovnávaní originálu a jedného alebo viacerých prekladov) ako aj didaktických skúseností sa nám tento raster osvedčil a odporúčame ho pre teóriu a translačnú prax.

10. Otvorený záver a slovo do diskusie

Pohľady do lingvistiky a translatológie nám ukázali, že paternalistický, niekedy až antagonistický vzťah bol prekonaný a obidve disciplíny idú svojou cestou. Tak ako je škála textov veľmi široká, je mnohoraký aj prístup translatológov k „materiálu“, na ktorom a s ktorým pracujú. Teória umeleckého prekladu má k lingvistike asi najďalej, no ostatné subdisciplíny potrebujú faktografické vedomosti o jazyku v jeho konkrétnej realizácii. I keď sa niektoré smery (najmä teória skoposu a funkcionálna translatológia) stavajú k jazykovede indiferentne, niekedy dokonca dešpektne a ignorantsky, symbióze sa nevyhýbajme tam, kde sa inšpirujeme: napríklad v ponímaní textu, racionálnej, realistickej aj kritickej reflexii toho, aké rečové artefakty sa k nám v komunikácii dostávajú.

Za otvorené otázky do ďalšieho výskumu považujeme dnes napríklad problém defektných a paralelných textov:

- Defektné texty: naivne sa nedomnievame, že všetky recipované texty sú jazykovo-štylisticky a tematicky dokonalé alebo bezchybné. Translatológia potrebuje manažment kvality východiskového aj cieľového textu; problém evaluácie prekladateľských výkonov a preložených textov je viac ako aktuálny ako v kritike, tak i didaktike a praxeológii prekladu.
- Paralelné texty sú texty k tej istej téme napísané v rôznych jazykoch rodeným i hovoriacimi a určené viac-menej pre kultúru východiskového jazyka. Prekladateľom poslúžia pri textotvornej činnosti (v inom jazyku, pre inú kultúru,

35) *Obsiahly výklad nachádzame: Vater 2001, 28–61.*

ale na identickú tému) na porovnanie terminológie, frazeológie a štýlu vo východiskovom a cieľovom jazyku a pri snahe vytvoriť autentický cieľový text.

Ctenému čitateľovi, ktorý dospel až sem, ponúkame na záver odľahčenie – rébus, ako v zmysle textovej lingvistiky a translatológie preložiť ekvivalentne okrídlený citát z Brechta používaný na konci televíznej debaty Das literarische Quartett (s vysokou výpovednou silou ale aj na tomto mieste): „*Und so sehen wir betroffen / Den Vorhang zu und alle Fragen offen.*“³⁶ Možno sa v ňom zrači skepsa, že vyhradený čas a priestor sú na konci, ale vyznieva z neho aj realistické konštatovanie o neuzavretých odpovediach. Definitívne odpovede (na iný druh otázok) však dokážu poskytnúť prírodovedné alebo technické vedy. My originálny, prekladaný ani preložený text nevložíme v laboratórnych podmienkach do meracích prístrojov; my text ako dynamickú premenlivú veličinu racionálne reflektujeme – a priznajme si, textotvornú činnosť s istou dávkou fascinácie sledujeme.

Použité zdroje

Literatúra

- ALBRECHT, Jörn (2005): *Übersetzung und Linguistik*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- BROECK, Raymond van den (1979): *Uitnodiging tot de vertaalwetenschap*. Muideberg: Coutinho.
- DE BEAUGRANDE, Robert a DRESSLER, Wolfgang (1981): *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer.
- DOLNÍK, Juraj a BAJZÍKOVÁ, Eugénia (1998): *Textová lingvistika*. Bratislava: Stimul.
- DRESSLER, Wolfgang (1974): Der Beitrag der Textlinguistik zur Übersetzungswissenschaft. In: Kapp, Volker (Hrsg.): *Übersetzer und Dolmetscher*. Heidelberg: Quelle & Meyer, s. 61–71.
- GERZYMISCH-ARBOGAST, Heidrun (2002): Neuere Ansätze in der Übersetzungsforschung. In: Kalina, S. a Best, J.: *Übersetzen und Dolmetschen. Eine Orientierungshilfe*. Tübingen: Francke.
- HOLZ-MÄNTTÄRI, Justa (1984): *Translatorisches Handeln. Theorie und Methode*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- HÖNIG, Hans. G. a KUßMAUL, Paul (1982): *Strategie der Übersetzung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- KOLLER, Werner (1992): *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- KVAM, Sigmund (2009): *Grundlagen einer textlinguistischen Übersetzungswissenschaft*. Münster: Waxmann Verlag GmbH.
- MISTRÍK, Jozef (1997): *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- NORD, Christiane (1992): *Textanalyse und Übersetzen*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- PRUNČ, Erich (2011): *Entwicklungslinien der Translationswissenschaft*. Berlin: Frank & Timme.
- REIß, Katharina (1995): Texttyp und Übersetzen. In: Snell-Hornby, M. a Kadric, M. (eds.): *Grundfragen der Übersetzungswissenschaft*. Wien: Universitätsverlag. s. 81–91.

REIß, Katharina a VERMEER, Hans (1991): *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

SCHMITT, Peter A. (1997): Was ist ein „Text“? In: Fleischmann, Eberhard (ed.): *Translationsdidaktik. Grundfragen der Übersetzungswissenschaft*. Tübingen: Günter Narr Verlag, s. 15–28.

STOLZE, Radegundis (1994): *Übersetzungstheorien*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

VAN LEUVEN-ZWART, Kitty (1992): *Vertaalwetenschap: Ontwikkelingen en perspectieven*. Muideberg: Dick Coutinho.

VATER, Heinz (2001): *Einführung in die Textlinguistik*. München: Wilhelm Fink Verlag.

VILIKOVSKÝ, Ján (1984): *Preklad ako tvorba*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

WILSS, Wolfram (1977): *Übersetzungswissenschaft. Probleme und Methoden*. Stuttgart: Klett.

Internetové zdroje

Logos: Jakobsón en het vertalen, http://courses.logos.it/pls/dictionary/linguistic_resources.cap_1_13?lang=nl, 30. 6. 2013.

Wikipedia.org: Bijbelvertaling, <http://nl.wikipedia.org/wiki/Bijbelvertaling>, 25. 7. 2013.

Zusammenfassung

Die Übersetzung, ein höchst komplexes und facettenreiches Phänomen, ist in ihrer Dynamik kaum restlos beschreibbar. Vielerlei Ansätze fokussieren immer auf ein Ziel: sei es die Funktion, die Äquivalenz, der kommunikative Wert der zu vermittelnden Aussage usw. Es scheint, dass eine interdisziplinäre Herangehensweise sowohl der Theorie als auch der Praxis und Didaktik neue Horizonte eröffnen könnte.

Das handgreifliche Material, aus dem alle Übersetzungen gewebt sind, sind Texte. Daher muss sich die Translatologie in der Textlinguistik eine inspirierende Quelle suchen. Bei der Untersuchung der Kreuzungen, wo sich die Linguistik und später die übersetzungsbezogene Textlinguistik mit der textlinguistisch ausgerichteten Translatologie berühren, wurde festgestellt, dass die ursprüngliche Beziehungskiste (das problematische und fast besitzergreifende Verhältnis zwischen der Sprach- und der sich etablierenden Übersetzungswissenschaft) später zu einer Art Brutkasten wurde. Darin werden Inspirationen für beide Parteien gefunden: Translatologen finden Erkenntnisse sowohl im Hinblick auf die Textualität (v.a. die Kategorien wie Kohärenz, Akzeptabilität und Intertextualität) als auch bezüglich neuer Betrachtung von Textsorten, -typologie und -funktionen im interlingualen Kontext; Textlinguisten sollten einen pragmatischen textlinguistisch basierten Ansatz zur Übersetzungswissenschaft entwerfen.

Einer weiteren Untersuchung bedarf es auf dem Gebiet der Paralell- sowie defekten Texte, die aus der translatologischen Sicht nicht zu übersehen sind und einen gefährlichen Stolperstein in der Übersetzungslandschaft darstellen.

³⁶ Negermanistom ponúkame podstročnikový preklad: *A s l'ütostou sa dívame / Opona padá a všetky otázky (sú, ostali) otvorené.*